

door prof. mr. I. A. Diepenhorst

Prof. mr. I. A. Diepenhorst is hoogleraar Algemene Staatsleer en Parlementaire Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Hoe aanvaardbaar is het liberalisme?

Indien ik onder uiteindelijke afwijzing van het socialisme een in sommige opzichten over de verrichtingen van socialistische partijen en socialistische voormannen gunstig oordelende beschouwing schreef, zou dit bij weinigen in christen-democratische kring op verzet stuiten. Zou ik de cirkel nog iets ruimer trekken om daarbinnen de – geleidelijk uitgedunde – aanhang der oude confessionele partijen te vatten, dan zouden sommigen wegens de mildheid van oordeel bezwaar aantekenen – het beeld van de revolutionaire Troelstra vervaagt niet –, de meesten echter juist bedenkingen koesteren tegen de onaanvaardbaarverklaring aan het slot.

Men zal er mij alsdan vanuit de laatstgenoemde groep aan herinneren in het persoonlijk vlak te hebben veronachtzaamd het optreden van de religieuze of christen-socialisten en in het zakelijk vlak te zijn voorbijgeleden aan de talrijke verdiensten van het socialisme zelf. Ongetwijfeld kreeg ik van verscheidenen zelfs het verwijt te horen dat ik eenzijdig op een marxistisch bestanddeel in het huidige socialisme buiten en binnen onze grenzen de nadruk had gelegd en enkelen gingen stellig nog verder, mij verwijtend het profetisch en christelijk bestanddeel in dat marxisme te hebben verwaarloosd.

Ondanks deze kritiek zou ik mijn betoog over het socialisme niet wijzigen. Het optreden van uit religie en christendom levende socialisten moet niet het toetsen van

socialistisch denkwerk en socialistische praktijken afsnijden. Het is zaak van eerlijkheid ook gunstige zijden te belichten en wat lof verdient te prijzen. Maar dit sluit keuren en schiften, voor ondeugdelijk verklaren en wegwerpen niet uit. Het wettigt evenmin met een opzijzetten van normale woorduitleg aan bepaalde leerstellige uitspraken de kracht te ontnemen, om zekere verderfelijke ontwikkelingen enkel uit bijkomende omstandigheden te verklaren en te vergoelijken. Dat de wijze waarop de socialisten storm liepen tegen de destijds bestaande, overigens ontstellende tekortkomingen vertonenende maatschappelijke en statelijke orde, dat het door Marx steeds gehuldigde atheïsme en materialisme vanuit christelijk standpunt onverteerbaar zijn, acht ik buiten kijf. Een en ander staat

overigens erkenning van verdiensten niet in de weg, want wie kan Marx' beschouwing, ook al is onze maatschappij niet de kapitalistische, tegen welke hij zich richtte, over de zichzelf ontbindende economische orde naast zich neerleggen?

Met het liberalisme is het precies zo gesteld. Slechts wekt appreciatie van sommigen liberale verdiensten heden onder leden van het Christen Democratisch Appèl nog al sterk misprijzen op. Zonder nadere bewijsvoering anti-liberaal te zijn, valt blijkbaar goed en is 'bon ton'. Wanneer iemand eens een keer liberale instemming voor zijn optreden verkrijgt, klinkt de aan bijbelspraak herinnerende vermaning: 'wee u, als de liberalen u prijzen'. Voor in wezen hooghartige oordeelvelingen schrikt men niet terug; een betrekkelijk vooraanstaand lid van de voormalige antirevolutionaire partij betuigde enkele jaren geleden: 'Wat de liberalen betreft, ik heb met deze mensen geen contact'. Een niet ongeliefde karakterisering met betrekking tot het liberalisme geboden vanuit dezelfde hoek is het 'hebben, halen, houden', dat liberale politiek zou kenmerken. De voorstelling is gewild dat het socialisme met de strijd voor de armen dicht in de buurt van het evangelie, sterker nog vlak bij de bergrede zich bevindt en dat daarentegen het liberalisme met de 'rijken' en hun dienen van de Mammon in verband moet worden gebracht. Veruit de voorkeur verdient het ondertussen evenals bij het socialisme zorgvuldig te toetsen, kritiek niet sparend maar evenmin verdiende waardering vermijdend.

Er is een bepaald gegeven dat slechts tot schade van een goed inzicht wordt verwaarloosd. Wij leven in een versimpelende tijd welke zich onderscheidt door een brede, maar weinig diepe belangstelling – ook politieke belangstelling – van de schare. Wie een principieel betoog ter overweging aanbiedt, moet verrekenen dat er met gering begrip zal worden gereageerd. Grote

groepen mensen voelen van nature voor het socialisme want het maakt veel werk van de solidariteit en dit bevat hen uitnemend; het raakt als 'hand in hand kameraden' gevoelige snaren. De verdere opdiening van socialistische partijleerstukken laat hen koud. Wat malen zij om socialistische dogmatische opvattingen of in culinaire beeldspraak 'grondbereiding' en 'afmaak' van specifieke socialistische schotels. Zij beamen de waarheid van het 'jeder Konsequenz führt zum Teufel' en komen aan verdere denkbaarheid niet toe. Eveneens zijn andere – tegenwoordig ook weer grote – groepen intuïtief geporteerd voor het liberalisme, want hier kan men met de vrijheid opperbest uit de voeten en ook het slagwoord 'vrij en blij' roept veel wakker. Natuurlijk zal een stevig deel der liberale sympathisanten zich van het overige dikwijls zeer wezenlijke gedachtengoed van de liberalen weinig aantrekken; dat kost teveel aan tijd en geestelijke inspanning.

Deze opstelling hangt samen met de huidige verschuiving in de politieke belangstelling van zaken naar mensen. In het algemeen gaat onze kennis een meer beeldend visueel karakter dragen. Na het gesproken, het gememoriseerde, het geschreven en gedrukte woord, heeft de radio de gesproken boodschap heel intens gemaakt, maar was het de televisie welke alle gebeuren, dus ook het staatkundig beweeg werkelijk erg dichtbij bracht, tot in de huiskamer en vlak voor het oog. Niet enkel het socialistische partijprogramma, de socialistische leidlieden, niet alleen de liberale doctrinen, de liberale prominenten werden beoordeeld op uiterlijk, presentatie, gevatheid, al of niet parate kennis, het vermogen om vertrouwen te wekken, dan wel de hebbelijkheid irritatie te veroorzaken. Bevielen zij of verveelden zij op de duur? Drees en Luns trokken in jaren dat van de televisie nog niet het huidige drukke gebruik werd gemaakt kiezers aan die hun partijen zonder de door de beeld-

buis gelegde band niet zouden hebben gesteund; bij Van Agt tot op zekere hoogte, bij Wiegel, bovenal bij Nijpels was het tot dusver van hetzelfde laken een pak. De conclusie welke kan worden getrokken luidt dat de staatkundige beeldflitsen ondanks hun schielijkheid waarschijnlijk groter invloed oefenen dan een redelijk doorwerkt staatkundig artikel.

Zulks mag niet het leveren van een kleine bijdrage over het liberalisme in de weg staan. Is het gewenst omdat zoëven bleek hoe belangrijk personen kunnen zijn, met een paar liberale figuren te beginnen ten einde een aanloop te krijgen? Dan maakt het wel verschil wie men naar voren haalt: J. R. Thorbecke of S. van Houten, P. W. A. Cort van der Linden, N. G. Pierson of P. J. Oud. Nog ingrijpender is het om de grenzen overschrijdend hetzij Gladstone – voor velen ten onzent het voorbeeld van de christen staatsman – hetzij Lloyd George als liberaal par excellence te laten optreden en terwijl er meer tegen dan voor pleit om zulks te doen, het wordt bijzonder 'spannend' wanneer men hier Churchill, die zich nooit over zijn tijdelijk liberaal zijn geschaamd heeft, ten tonele voert. Al beperk ik mij zo veel mogelijk tot Nederland, de aanwezigheid van markante liberalen elders noopt tot voorzichtigheid in het maken van algemene gevolgtrekkingen. Liberalisme is in Amerika de aanduiding van een vooruitstrevende instelling die partijleiders en hun aanhang zouden vertonen; kan voorts niet op een bepaalde manier van de liberale Roosevelt worden gesproken?

Johan Rudolf – de enige liberaal in ons vaderland die enkel ook met zijn voor naam kan worden aangeduid – geldt als tot dusver de grootste Nederlandse minister-president. Wij danken aan hem vastheid in onze constitutionele verhoudingen, bewuste medewerking van een toenemend aantal zelfbewuste burgers aan het mede door hem werkelijk openbaar gemaakte

staatkundig gebeuren, een geslaagde spreiding van bevoegdheden over onze publieke organen, het doortrekken van de vrijheid van godsdienst na aanvankelijke aarzeling, een grote aanzet tot de vrijheid van onderwijs, beslissingen ad hoc welke de algemene emancipatie der vrouw ten goede kwamen; niet alleen Aletta Jacobs heeft hij aan zich verplicht. Thorbecke wilde – een ideaal vol inhoud in de 19e eeuw – volkskracht doen ontwaken. Hij werd bij zijn optreden gedragen door een koel redenerend verstand, door aanvaarding van een niet neerslachtige mensbeschouwing; hij wilde geloof en politiek, kerk en staat gescheiden houden. Geboren individualist trachtte hij zich een aristocratische – het werd in feite een soms wat eigenninnige – levenshouding eigen te maken. Zonder in leerstellingheid te vervallen, toonde hij er zich toch op bedacht de vaste lijnen en begrenzingen in acht te nemen en wees hij een opportunistische politiek af. Pogingen de klok stil te zetten en tegen de volksvertegenwoordiging in de macht voor koning en kabinet te behouden, keerde hij samen met de liberale rechtsgeleerde J. Th. Buys onverbiddeijk. Maar hij verstond tegelijk de taal van het hart, was in zijn jonge jaren zeker voor romantiek ontvankelijk, sloot een zeldzaam liefdeshuwelijk, was steeds voor kunstgenot ontvankelijk. Hij bezat, snel het kerkelijk meeleven opgevend, zin voor de algemeen culturele betekenis van het christendom, bewaarde uit zijn lutheraanse jeugd een steeds meer verzwegen, maar reële binding en erkende op het eind van zijn leven, nooit meer verklarend dan hij voor zijn rekening kon nemen, door zijn vragende wijze van uitdrukken dat hij niet met zekerheid voor de toekomst de te bewandelen politieke weg vermocht aan te geven. Zij die enkel zijn zwakke zijden zien – ze waren er met name voor hen die aan anderen hoge maatstaven aanleggen zonder er zelf aan te beantwoorden – vergeten hoe hij zijn centrale doelstellingen

steeds getrouw is gebleven en verwezenlijkt heeft.

De andere genoemde Nederlandse politici lenen zich gemakkelijker voor plaatsing binnen het kader dat voorstanders van een confessionele politiek construeerden om aldus de verschillende liberalen te omvatten. Verloor Thorbecke nooit geheel wat hij van huis uit kerkelijk had meegekregen, voor Van Houten verdwenen de sporen van zijn doopsgezinde jeugd volledig. Hij aanvaardde tenslotte enkel natuur en natuurnoodwendigheid. Zijn aanvankelijk dieper dan Thorbecke kon goedkeuren de maatschappij omwoelende sociale denkbeelden – onze oudste kindernetgeving (1874) is op zijn rekening te schrijven – maakte tenslotte plaats voor volstreekte staatsonthouding. Hij breidde op rijpere leeftijd het kiesrecht door verdubbeling van het aantal stemgerechtigden aanmerkelijk uit (1896). Maar het einde is dan toch geweest een volstrekt reactionair optreden, een zich terugtrekken in eigen beter bijna nihilistisch weten met meewarigheid voor hen die vanuit groter verzekerdheid spraken.

Cort van der Linden is gedeeltelijk een voor beginselvaste beoordelaars ideale figuur. Hij erkent volmondig dat de liberale partij een tak is van de brede stroom van het rationalisme en dat naar liberale beschouwing de rede 'oppermachtig' heerst. Hij plaatst daar tegenover de conservatieve zienswijze, dat de openbaring Gods als politieke kenbron het hoogste goed betekent. Hij stelt de zaken antithetisch. Maar hij geeft toe dat het begrip voor de door liberalen zo hoog geschatte menselijkheid zich samen met het christendom zelf baan brak. Hij staat in de realiteit en is enerzijds koel zakelijk door hem te laten triumferen die de beste blijkt – vanuit een bepaalde gezichtshoek is dit aanvaardbaar –, door niet de vrede maar de waarachtige wedstrijd voor wenselijk te verklaren – het vormt een afstandelijk

oordeel –, om aan de andere kant, een behendige wending makend, aan de behoeften van het leven tegemoet te komen; waarschijnlijk zou hij de uitdrukking 'noden van het leven' als te ethisch hebben afgekeurd. Politieke liberalen zijn -- evenals in de staatkunde zich werende confessionelen – besliste practici en zij hebben er een broertje dood aan zich een buil te vallen: zij zijn wat hun dogma's betreft lenig en dienen dit ook wel te zijn om politiek telkens met hun vooruitstrevende en hun behoudende geestverwanten in het reine te komen. Kappeyne van de Coppello had in 1874 op verrassende wijze voor de staat maatschappelijke bindingen erkend. Buys, die hem deswege prees en slechts stilstand vreesde, was verder gegaan en Cort van der Linden bewandelde geen andere weg. Vaste grenzen heeft volgens hem de staatszorg niet, zij is afhankelijk van de omstandigheden. De privaat-eigendom is 'geen volmaakt middel om tot een behoorlijke genotsverdeling te geraken'. Hij is bereid, ofschoon tegen wil en dank, aan vrouwen – zij moeten dan wel 'ontrouw' zijn geworden aan hun 'instincten' –, het kiesrecht toe te kennen. Zelf in een niet al te zeer met materiële narigheid geconfronteerde omgeving levend, kan hij de armenzorg, de liefdadigheid tot tegenstrijdig aan zijn staatsidee – die van de voor alles rechtsaantasting werende staat – verklaren. Hij kan ook mediterend als het ware, het liberalisme een geestesgesteldheid noemen – het is gedeeltelijk ook juist –, maar zijn uiteindelijk beperkte maatstaf: liberaal is wat de individuele vrijheid bevordert, moet hij soms toch wijd uitrekken. Hem siert overigens dat hij als het nodig is, niet aarzelt. Met een open oog daarvoor dat de socialisten weinig ruimte aan de menselijke vrijheid gunnen, acht hij het niet bezwaarlijk om aan kapitalisten hun voorrechten te ontnemen. Het is gebruikelijk liberalen hun gebrek aan sociale bewogenheid na te houden. Wat Nederland betreft moeten verbeter-

ringen in de maatschappelijke positie van hen die het moeilijk of zelfs zwaar hadden, geschreven worden op het conto der liberalen. De Haagse Sociëteit 'De Witte' heeft zelfs overwogen om Pierson te deballoteren, die als minister volgens de in de residentie woonachtige gegoede klasse te ver was gegaan met zijn wetgevende arbeid. Meer dan eens bewindsman werd het mede zijn naam dragende kabinet van 1897-1901 dat der 'sociale rechtvaardigheid' genoemd en zijn dank zij hem de woningwet en de ongevallenwet tot stand gekomen. Wetenschappelijk had hij zich faam verworven door, ofschoon op het gebied der staathuishoudkunde autodidact, oorspronkelijk werk te leveren; hij ontwikkelde, klassieke en historische school verenigd, een eigen liberale economie.

En dan Oud. Hij bezit iets kameleontisch. Als jurist kon hij niet, hoe helder ook redenerend in de schaduw van Thorbecke of ook van Buys staan. Hem die zich niet in de economie specialiseerde, met Pierson te vergelijken zou onbillijk zijn. Eveneens lijkt het onrechtvaardig om in navolging van het liberale 'enfant terrible' uit het derde kwart der 20ste eeuw H. van Riel hem als 'de ideale projectie van de intellectuele middenstand' aan te duiden of hem te kenschetsen als 'superieure HBS-directeur'. Hij was uiterst bevattelijk, bezat een fenomenaal geheugen, verried soms innerlijke onstandvastigheid, wenste tot iedere prijs religie en staatkunde uiteen te houden – hij dreigde uit dien hoofde na Marchands mededeling rooms-katholiek te zijn geworden met een verlaten van het kabinet-Colijn in 1934. Soms niet de draagwijdte van godsdienstig-staatkundige problematiek beseffend, zich ook bij tijden in de omvattendheid van zuiver godsdienstige overwegingen te weinig verdiepend, gedurende enige tijd in de ban der naoorlogse vernieuwing – Oud is even lid van de Partij van de Arbeid geweest – heeft hij toch wel in aansluiting op zijn

verleden als vrijzinnig-democraat een betrekkelijk vaste koers gevaren. Energiek, veelzijdig, ontzaglijk snel werkend, een fractieleiderschap met het burgemeesterschap van Rotterdam combinerend, groeide hij uit tot een uitnemend kenner van onze parlementaire geschiedenis, gaf hij ons constitutionele recht nauwkeurig weer, trad hij onafgebroken in voor de liberale vrijheid en gelijkheid, zich daarbij verhoudend van iedere religieuze fundering, zij het dat hij de betekenis van de godsdienst wel enigermate heeft aan gevoeld.

Dat Thorbecke nimmer een liberale partij heeft gekend is niet zo vreemd; hij had er evenmin als aan een georganiseerde fractie grote behoefte aan. Eerst in 1885 vormde zich de Liberale Unie, die al spoedig de Radicale Bond (1892) naast zich vond. Omstreeks 1894 waren er ook nog de niet georganiseerde oud-liberalen die als vrij-liberalen in 1906 een vaste gedaante verkregen. Sedert 1901 verenigde de Vrijzinnig Democratische Bond de radicalen, en dus was de pluriformiteit zeer beslist aanwezig, want ook de wat vernieuwde Liberale Unie bestond voort. Eerst in 1921 zou de Vrijheidsbond de Liberale Unie, de vrij-liberalen en de tijdens de eerste wereldoorlog gestichte Economische Bond – een aan Treub te danken splinterpartij – bundelen. Na de tweede wereldoorlog sloten de niet met de doorbraak sympathiserende liberalen zich onder Stikker tot de Partij van de Vrijheid aaneen en van 1948 is de Partij voor Vrijheid en Democratie toen Oud met zijn aanhang na de korte 'escapade' in socialistische richting de weg terug vond. Zij is sindsdien, al boterde het tussen Oud en Stikker niet, de liberale moederpartij gebleven. Een beeld van de liberale kracht kan geven dat in 1871 in een Kamer van 80 er 48 zetels door liberalen werden bezet. De laatste liberalenmeerderheid is die uit 1897, toen men 52 van de 100 zetels verwierf. In 1918 telde de Tweede Kamer 11 liberalen: het wer-

den er in 1937 – een dieptepunt – maar 5. Na de reconstitutie van 1948 konden in dat jaar 8 liberalen worden afgevaardigd; in 1959 is de liberale partij voor vrijheid en democratie de derde in grootte na katholieken en socialisten. Bij de verkiezingen van 1982 overschrijdt zij voor het eerst ruim een percentage van 20 % en is weer een macht van betekenis.

Dus is het politiek georganiseerd liberalisme niet uit onze staatkundige geschiedenis weg te denken en lijkt een beoordeling gemakkelijk. Maar de schijn bedriegt ook dit maal. Reeds dadelijk valt op hoe in de vorige eeuw bij een sterke tegenstelling tussen rechter- en linkerzijde, de liberalen evenals de socialisten tot links worden gerekend. Zij dienden zich trouwens ook zo aan. Daarin is verandering gekomen; men beschouwt de liberalen vandaag wel als rechts; men houdt hen voor verdedigers van een traditionele orde, van gevestigde belangen. Terwijl meer dan eens in Den Haag het ontslag van Thorbecke uit zijn hoogleraarschap is overwogen in conservatieve regeringskring, lijkt iets dergelijks heden ondenkbaar. Niet langer lopen de op hervormingen in ons staatsbestel aandringende liberalen tegen het bestaande storm. Zij zijn wel afkerig gebleven van een beroep op de Openbaring in de politiek, hoewel ieder in zijn persoonlijke overtuiging wordt vrijgelaten. Aan een nadere uitwerking van de liberale leer bestond voorshands weinig behoefte.

Toch heeft het liberalisme gedurende de vorige en zeker ook voor het grootste gedeelte van deze eeuw vol gezeten van vooronderstellingen. Wij hebben in Nederland meer invloeden uit den vreemde ondergaan dan dat wij zelf baanbrekend optraden; onze omwenteling volgde op die van Frankrijk. Wij waren – zo ook de Engelsen – een weinig onderdrukt volk. De staatkundig liberale gedachtenschat: inperking van vorstelijk gezag, vertegenwoordiging, kiesrechtuitbreiding gaven

vooral moeite in verband met de geboden algemenere argumentatie, die soms de meest wezenlijke overtuiging der betrokkenen raakte. Het betrekkelijk en in sommige gevallen volstreekte politieke gelijk van Spaanse liberalen – op het Iberisch schiereiland treft men in 1814 de naam liberalen voor het eerst aan – van de tegen een overheersing van hof en landadel optornende Engelse whigs of een van de voor hun intellectuele en tevens politieke zelfstandigheid strijdende Duitse liberalen, is moeilijk te betwisten. Maar dat politieke streven is gewekt door opvattingen over de rechten die mens en burger bezitten, houdt verband met ideeën omtrent gezag en vrijheid, is in de leer gegaan bij Locke, Hume, Voltaire, Rousseau en Kant. Onder liberalisme horen thuis zij die zelfstandig in de natie gistende krachten als leiders vormen te schenken, hoort thuis het parlementarisme met zijn naar voren dringende partijen, vindt ook onderdak de zich organiserende volkswil, welke zich als soeverein opwerpt. Biologische onderzoekingen, de resultaten van een sociologie gelijk door Comte voorgedragen, die alle levensverbanden door de omvattende maatschappij deed opsorpen, weten liberalen zonder moeite te assimileren. Het liberalisme staat, nogmaals in Engeland, in nauwe betrekking tot de door Bentham beïnvloede James Mill en John Stuart Mill, tot de economen Adam Smith, Malthus en Ricardo, tot Engelse vrijhandelaren als Cobden en Bright – het protectionisme is voor de eerste een andere vorm van oorlog – en ruimer tot de voornamelijk industriële Manchester Group tot de hortende Franse democratie zo verschillend in Constant, Guizot, de Tocqueville, de Lamennais vertegenwoordigd. De natuurlijke orde der dingen, de homo economicus, het zichzelf door het prijsmechanisme regelende generale economische bestel, de aanwezigheid van de 'invisible hand', de van onderop bewerkte, van boven af bespeurbare harmonie, het de staat voor-

gehouden parool: 'laissez faire, laissez aller', de persoonlijke verdediging van het voor ieder door zichzelf best erkende eigenbelang, de ijzeren loonwet en de wet van de algemene bodemopbrengst, gevaren van voedselnood veroorzaakt door bevolkingsexplosie, dat alles is voor het denken der klassieke liberalen karakteristiek. Het liberalisme is voortgesproten uit vooruitgangsgeloof, vertrouwen in de zich steeds voller zelfontplooiende menselijk natuur of – nog weer anders – vertrouwen op het gestadig 'Fortschreiten' dat gezien wordt – aldus Welcker – als het thema der wereldgeschiedenis. Liberalen kunnen zich vinden in de niet opgewekte beschouwingen van Darwin, die de mens slechts als tijdelijk overwinnaar in de onafgebroken strijd om het bestaan ziet. Botsing met aanwezige machtsposities, verzet tegen geestelijke dwang, een stellen van de voor de overheid algehele gelijkwaardigheid van uiteenlopende geestelijke overtuiging, het terugdringen van de kerk en met name van Rome – in 1870 legt de kerkelijke staat het in Italië af, in 1872 schrapt men in Nederland het gezantschap bij de paus – verwereldlijking van het leven, het een ligt in het liberalisme nog meer voor het grijpen dan het ander. Het grootste geluk van het grootste aantal werd een aantrekkelijk doel. Vaak bestond er ten diepste heel geringe zekerheid over oorsprong en bestemming van het leven, mochten dan Rousseau en Bentham ieder in eigen land een burgerlijke religie hebben gepredikt en Frankrijk kort met het van staatswege bevorderde geloof van de godin der Rede hebben kennis gemaakt. Men die dieper boorden, bevredigde Kants leer van God, vrijheid en onsterfelijkheid, die hij ofschoon ze door hem niet logisch verdedigbaar werd geacht, met zeldzame overtuiging handhaafde. Anderen gingen verder en meenden dat zin voor romantiek en liberalisme verenigbaar waren. Soms was het opportunisme troef, werd er gezworen bij 'le juste milieu', maar er werd ook aange-

troffen de erkenning dat een uit zelfzucht en despotie geboren democratie slechts geweerd kon worden vanuit verdiept vrijheidsidealisme. Ondertussen sloeg de meest vaste band tussen hen die de verwezenlijking van het liberalisme in geheel uiteenlopende richting zochten, het vrijheid gunnen aan elke overtuiging. Dat het modernisme – fraai gekarakteriseerd als het christelijk ongeloof van een secte – soms in agnosticisme en atheïsme omsloeg, wekt minder verwondering dat dat menig liberaal verviel tot opvallende onverdraagzaamheid. In het algemeen leek bijna vergeten de uitspraak van de grote Amerikaanse liberaal 'avant date' Jefferson, dat men hen die afweken ongemoeid moest laten als 'monumenten' der veiligheid met welke een dwalende mening kon worden geduld, maar de rede vrij was om deze mening te bestrijden.

Liberalisme is dus meer dan een politiek, meer dan een wijze van regeren; het is ook een manier van denken, een niet enkel staatkundig, maar tevens economisch en maatschappelijk in het leven zich opstellen, een trant van oordelen en kiezen, bij velen met zware nadruk op de redelijke bewijsvoering, bij verscheidenen met een ruime speling voor met elkaar soms in strijd zijnde motieven: het hechten aan de vrijheid en het vertrouwen bepaalde wetmatigheden te kunnen vinden. Zo beschouwd is het geen wonder dat het fel – en terecht fel – in deze veelvormigheid over de gehele breedte is bestreden of althans op bepaalde terreinen werd aangevallen. Er is, het zij herhaald, liberale verscheidenheid en ontwikkeling geweest. John Stuart Mill maakte zich los van het koude, door zijn vader aangehangen rationalisme en van diens uiterst beperkte staatsopvatting. Hij erkende het recht van de arbeiders zich te organiseren, was niet afkerig ervan het erfrecht te wijzigen, aanvaardde de socialisatie van de grond. Te onzent stonden slechts enkelen de algehele staatsonthouding – de non-interven-

tie – voor en in Engeland is de afstand die T. H. Green, de Oxford-liberaal, van het socialisme der Fabians scheidde niet groot. Voor de tweede wereldoorlog waren er liberalen in ons land van overtuigd dat liberale en kapitalistische produktiewijze verschilden. Maar daarom had men van christelijke zijde nog wel gelijk met zich tegen de liberale tweedeling te keren; staat, maatschappij, economie, wetenschap, sociale kijk op het leven hadden meer met het geloof van doen, leidden tot andere resultaten dan de liberalen bereid waren te aanvaarden. In hun kritiek op 'ancien regime', op weinig beperkte vorstelijke macht, op de geringe invloed van het volk, de burgers voorop, hadden zij gelijk, soms zelfs – om Thorbecke aan te halen – 'te vroeg gelijk'. Dat zij aan zich weinig vernieuwende staatsrechtelijke opvattingen, aan bevroren kerkelijke opvattingen tegenstand boden, dat zij voor de eigen gaardheid van het maatschappelijk leven het opnamen, was hun goed recht.

Maar daarom deugde nog niet – al werd het geschil misschien uit gemakzucht door tegenstanders wel eens vertheologiseerd – hun zich geheel losmaken van een christelijke mensbeschouwing. Zij voerden hun humanisme, hun opvatting van het natuurlijke los van de Schepper, hetzij geheel boos, hetzij aanvaardbaar goed geacht, te ver door. De mens, tot maatstaf van zichzelf gedacht, kon niet een werkelijk bevredigende normatieve rechts- en staatsopvatting bieden. Bewijs hiervoor wordt gevonden in het Engelse liberale imperialisme, alsook in het ontbreken van ruggegraat bij Duitse liberalen, die aan de Hohenzollern of aan Hitler weinig weerstand boden. De twijfel ten opzichte van absolute waarheid, de berusting in een niet weten, een radicale loochening van wat zich door vernuft en techniek met geen mogelijkheid liet regelen, een blinde wetmatigheid zonder hogere Wetgever, lokten geweldige tegenstand uit. De liberalen begrepen niet dat zij de kerk onder het ver-

enigingsrecht vattend, haar miskenden. Al was hun inzicht juist dat de staat verkeerd deed met te privilegiëren, zij neigden tot een ten achterstellen van hetgeen uit religieuze overtuiging voortspoot. Hun veelvuldig aangetroffen scepticisme, deed het kerkelijk leergezag te scherper stelling nemen tegen de in de 19e eeuw nog moeilijk aanvaardbare, voor sommigen ongehoorde gedachte dat een niet over het geweten heersende overheid ook aan elke godsdienstige overtuiging zich in openbare eredienst uitend algehele vrijheid had te gunnen. In dezelfde 19e eeuw waren zeker niet de Engelse liberalen – met Ricardo als uitzondering – de bij uitstek sociaal bewogenen; de conservatieve Disraeli – hij bezat de blik van de kunstenaar – had meer begrip voor de sociale ellende, om van de later schrijvende Friedrich Engels maar te zwijgen. In het algemeen is er onmogelijk van een echte liberale sociale leer te spreken, zij het dat verwijten van grote ongevoeligheid niet ten opzichte van alle liberalen opgaan. Het liberalisme kan moeilijk gelden, goede aanzetten ten spijt, als de bestendige pleitbezorger van de arbeidende klasse, zoals het dat wel van de zich aan druk ontworstelende burgerij, van de industrie en van het zakenleven is geweest. Bovendien zij bedacht dat, terwille van de evenwichtigheid, niet tegenwoordig in genen dele meer van liberale zijde onderschreven van een onwaarschijnlijke verzekerdheid getuigende uitlatingen zijn vermeld over het wezen van mens en natuur, over de zekerheid der wetenschap. Met onbegrip samenhangende of uit radicale godloochening voortkomende aanvallen op christendom en kerk werden evenzeer gelaten voor wat zij geweest zijn; hiertoe was te meer reden omdat af en toe de tragiek – het lotgeval van de oprecht religieuze, vrijheid en sociale gerechtigheid voorstaande de Lamennais – groot was.

Evenwel het tot hiertoe opgemerkte be-

treft het verleden. Het is twijfelachtig of katholieken vandaag met betogen van Schaepman en Aengenent of Arriëns in aansluiting op de totale veroordeling in encyclieken vooral uit de vorige eeuw, of protestanten met bestrijding gelijk door Groen van Prinsterer, Kuyper of Talma geleverd welke haar kracht zocht in rechtstreeks aan de Schrift ontleende verwijten zullen komen aanzetten. Er is immers sprake van een neo-liberalisme en al zou dit zich niet van het oude liberalisme hebben losgemaakt, men behoort toch eigentijdse, door de betrokkenen als nieuw aangediende inzichten althans op eigentijdse wijze te beoordelen. Welnu, eigenbelang, machtsstreven van de bezittenden, ongeremde behoeftebevrediging liggen aan de huidige liberale leer en praktijk niet langer ten grondslag. Wie kennis neemt van wat Eucken, Röpke, Dahrendorf, Galbraith bepleiten of wat het politieke liberalisme voorstond in Nederland en daarbuiten – de liberale internationale is van 1947 –, wordt getroffen door veel wat nieuw aandoet. Men zal tevergeefs zoeken naar een fors wegdrukken van de staat, al blijft er tegenover het socialisme een voortdurend en heftig veroordelen van 'verstatelijking'. Een collectivistisch, een door de staat totaal beheerste maatschappij is voor het neo-liberalisme de grote nachtmerrie. Een scheiding van staat en maatschappij in de vroegere oud-liberale strakheid wordt onhoudbaar geacht. Tevergeefs zal iemand ook zoeken naar klakkeloze aanvaarding van monopolies, integendeel, grote instellingen mogen ten koste van de kleine profiteren. Oogmerk is uiteraard de verbetering van de samenleving, maar deze wordt niet bereikt door voortdurende uitbreiding van productie; het kortzichtig verheffen van economische vooruitgang is er niet langer bij. De enkele mens wordt van meet af ook in zijn sociale bepaaldheid onderkend. Uit dien hoofde wordt tegen belangenorganisaties geen bijzonder bezwaar gekoesterd en stellig bevindt zich de on-

dernemer niet langer in het middelpunt van de beschouwing. Dat de arbeid veraangenaamd, de vrije tijd verruimd wordt, stuit niet op afkeuring, integendeel. Verwerping vindt de splitsing tussen verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid bij de moderne naamloze vennootschap. Hier zij toegevoegd dat het neo-liberalisme zoals de zuivere economie dit voorstaan toch zweert bij de vrije concurrentie en de open markteconomie. Soms treft aangenaam het ethisch besef. Galbraith, de tot Amerikaan genaturaliseerde Canadees, heeft onder moeilijke omstandigheden tegen heerszucht gewaarschuwd, onbepaalde bombardementen betreurd, de door hem als waaghalzerij betitelde Cuba-politiek van John Kennedy gekritiseerd, de Vietnamoorlog afgekeurd. Als gevraagd zou worden wat neo-liberalen voor ogen hebben, dan moet het antwoord luiden: een sociaal gestempeld liberalisme dat eerder welzijn dan welvaart in het vaandel voert, een door vrijheid gekarakteriseerde en daarom zo veel mogelijk allen in hun verscheidenheid tot hun recht komen latende, een plurale samenleving die door een democratische gezagsoefening haar humane karakter handhaaft.

Dit beeld wordt door manifesten van de liberale internationale bevestigd in 1947, 1967 en 1976, alsook voor Nederland door de Beginselverklaring 1981 van de Partij voor Vrijheid en Democratie. De laatste stelt zich open voor een ieder die de overtuiging heeft, dat vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en de gelijkwaardigheid van alle mensen de fundamentele behoren te zijn van elke samenleving (artikel 1). Naderhand volgt dat elk mens een unieke persoonlijkheid is, met anderen ten behoeve van de samenleving werkzaam dient te zijn. Hem komt toe een zo groot mogelijke vrijheid zonder discriminatie. Bij het genieten van deze vrijheid dient hij de rechten van anderen te respecteren, waar toe nodig is een democratisch bestel, als-

mede een maatschappij waarin uit overwegingen van sociale rechtvaardigheid bereidheid bestaat offers te brengen ten behoeve van hen die deze vrijheid nog niet deelachtig zijn. Praktisch mondt deze zienswijze uit in gelijke rechten op onderwijs, waarbij grote betekenis wordt gehecht aan de instandhouding en verdere ontwikkeling van inrichtingen van openbaar onderwijs en daarmee gelijk te stellen neutraal bijzonder onderwijs. Zorgvuldig wordt de plaats van de arbeid – deze moet menswaardig en zinvol wezen – bepaald en in het algemeen vindt men de eis tot verzekering van een menswaardig bestaan ook aan werkelozen en pensioengerechtigden gesteld. Ter afronding mainteneert de Beginselverklaring onze constitutionele monarchie onder Oranje en verkrijgen rechtsstaat en ware democratie nog een verdere uitwerking.

Liever dan nog over het liberale Verkiezingsprogram '81 en het Urgentieprogram 1982 uit te weiden, besluit ik met een beoordeling van de nieuwe liberale opvattingen in het algemeen. Ik oordeel gunstig in zover helder en beknopt stelling is gekozen. Ik oordeel ook gunstig omdat bepaald niet van koudbloedigheid, niet van langs de werkelijkheid heen glippend vrijblijvend denken en daaruit voortvloeiend handelen blijkt. Ik zeg niet dat het zojuist meegedeelde een laatste woord spreekt, de verheldering schenkt die men op cruciale punten telkens weer behoeft. Wel is het bewijs van de liberale zelfkritiek, van liberale zelfvernieuwing geleverd. Tegelijk heft deze waardering ernstige, ja onoverwinlijke bezwaren die ik koester, niet op. Ik laat rusten of de breuk met de klassieke liberalen nu wel zo groot is. Het doctrinarisme verminderde niet. Waar zijn op dit ogenblik de vrije concurrentie en de open markteconomie aanwezig? Als collectivisme bestempelt men vaak onmisbare overheidsbemoeienis. Wat zijn de hoofdbedoelingen inmiddels? Zo puntig

mogelijk geformuleerd – het zal op deze manier verwoord bij de liberalen waarschijnlijk niet enkel op de grootste tegenkanting, maar ook op totaal onbegrip stuiten, dit neo-liberalisme dat ten opzichte van de klassieke liberale opvattingen een besliste vooruitgang betekent, acht ik te zakelijk, te zeer verwereldlijkt.

Ik geef toe dat bij het pogen om principiële staatkundige systemen te ontwerpen en daarbij een praktische politiek te laten aansluiten, er bij hen die een christelijke politieke leer en praktijk voorstonden van ongelukkige verwijzing naar de Openbaring en van misplaatst beroep op de geschiedenis van christendom en kerk sprake is geweest. Soberheid betaamt in het heilige ook als het gaat om fundamentele beginselkeuze en dit werd vaak vergeten. Hetzij bij het staatkundig ontwikkelen van een eigen stelsel, hetzij bij het oefenen van kritiek op anderen heeft men in confessionele kring voorheen en nu dikwijls ernstig gefaald. Dwaasheid is het om op het gehele terrein der staatkunde, bij elke politieke organisatie, ten aanzien van alle maatschappelijke problemen op diepste overtuiging en op meest normatieve inzichten van levens- en wereldbeschouwing terug te grijpen. Mensen zullen mensen, burgers ook burgers zo lang mogelijk moeten vasthouden, want zij bevinden zich op hetzelfde vlak, staan in dezelfde verhoudingen. Met gezond verstand, met zin voor realiteit, met enig besef van het verleden en met enige kijk op de toekomst moet men het in de politieke theorie en meer nog in de politiek werkelijkheid van alledag gemeenschappelijk een eind kunnen brengen. Zijn daarom echter de waardering van de mens, erkenning van vrijheid en verantwoordelijkheid, betrachting van sociale rechtvaardigheid in een goed door-dachte uitwerking voor het nationale en internationale leven genoegzaam? Het zal deze of gene teleurstellen maar het antwoord moet inderdaad ontkennend luiden. Ook het nieuwe liberalisme blijkt door

zijn voorstanders niet voldoende te zijn onderbouwd. De grondslag der liberale politiek wordt, gelet op art. 1 der Beginselverklaring van de Partij voor Vrijheid en Democratie krachtens een cirkelredenering verkregen en ligt in de beginselen die uit de overtuiging voortvloeien omtrent wat de fundamenten behoren te wezen van elke samenleving. Dit is voor de grote beslissingen omtrent het wezen van recht en staat, dit is voor het vinden van juiste oplossingen voor de hedendaagse zeer hachelijke politieke geschillen te schamel. Enkeling zowel als gemeenschap, hun vrijheid handhavende onderdanen en krachtens hun bevoegdheid bevelende overheden moeten gebonden worden aan een onaanastbare norm. Wat rechtvaardigt verzet van de burgers, wat autoriseert dwang van de gezagsdragers? Werkloosheidsbestrijding, milieuzuiverheid, voor het nageslacht gevoelde financiële verantwoordelijkheid, die weerhoudt van roekeloos handelen voor het ogenblik, behoren in breder raam te worden gevat. Het probleem der atoombewapening, twistpunten omtrent de mate waarin de staat zich met geestelijk en maatschappelijk welzijn van het volk mag bemoeien, eerbiediging van kerk en gezin vragen een andere benadering dan die der liberalen. Terzake van een gevoelige materie als het onderwijs spreken zij zich onder eerbiediging van wat constitutioneel vast ligt uit voor de niet christelijke, de niet confessioneel gebonden school; het ideaal van boven geloofsverdeeldheid elkaar vinden blijft lokken en noopt er toe de specifiek religieuze overtuigingen uit staat en politiek te bannen. Liberalen laten zich bij hun aanpak van huwelijk, concubinaat, homofiele verhoudingen, abortus, euthanasie of meer alge-

meen bij hun kijk op de verhouding tussen recht en zedelijkheid, bij hun uitbouw van de democratie, bij hun beoordelen van een economische orde, bij hun werken voor de toekomst steevast bepalen door een zeker optimisme, gevoed uit verschillende bron. Christendom en humanisme beschouwen zij ten diepste als gelijkwaardig. Terwijl enerzijds begrijpelijk is dat de vlotte liberale zakelijkheid en deskundigheid op veler vlotte bijval kan rekenen, wijzen anderzijds voor wie scherper ziet, de feiten uit dat toch zekere steriliteit in het liberalisme onmiskenbaar is, dat goede liberalen zelf klagen over te weinig beweging en dat de veelheid, de pluraliteit der opvattingen die zij huldigen, de oplossingen die zij aandragen uiteindelijk geen voldoende belijndheid vertonen. Zijn zij opgewassen niet individueel maar als voorstanders van een opmerkelijk politiek stelsel tegen de absolute staat, tegen de tot demonie wordende rechtsorde. Voorlopig weet men zich behoorlijk te handhaven. Hoe lang zal dit duren? Opvallend genoeg ligt de kracht van het liberalisme mede in het onvermogen van hen die christelijke staatkunde bepleiten om in eensgezindheid hun beginselen met de feiten, de noden en de mogelijkheden van het publieke leven op een overtuigende wijze te verbinden. Uitwendige liberale bloei in ons land kan een teken zijn van christen-democratische dorheid. Dit verplicht tot grote bescheidenheid ook wanneer men een afwijzend oordeel uitsprekt over soms imponerende beschouwingen en respect afdwingende daden.

